

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

FİLOLOGİYA FAKÜLTƏSİ

İXTİSAS: AZƏRBAYCAN DİLİVƏ ƏDƏBİYYAT MÜƏLLİMLİYİ

Əyani şöbənin II kurs, 071-ci qrup tələbəsi

Məmmədhəsənli Günay qızının

**“Mirzə Fətəli Axundzadənin “Hekayəti Molla İbrahimxəlil
Kimyagər” əsərinin ideya və məzmunu”**

Mövzusunda

KURS İŞİ

Kurs işinin təhvil verilmə tarixi:

Müdafiə tarixi:

Yekun qiymət:

Elmi rəhbər:

Bakı- 2016

Plan :

1. Giriş
2. Mirzə Fətəli Axundzadənin həyat və yaradıcılığı
3. “Hekayəti Molla İbrahimxəlil Kimyagər” əsərinin ideya və məzmunu
4. Nəticə
5. İstifadə olunmuş ədəbiyyat

GİRİŞ

XIX əsrdə Azərbaycan mədəniyyətində milliliklə ümumbəşəriilik, milli-mənəvi dəyərlərlə, Şərq dəyərlərilə müasir, Avropa dəyərləri vəhdət təşkil etdi. Ulu Öndər Heydər Əliyev XIX əsr Azərbaycan mədəniyyəti haqqında demişdir: "XIX əsr bizim qazandığımız uğurların, o cümlədən, müstəqil dövlət qurmaq əzmimizin köklərini uzaq və yaxın tariximizdə, xüsusilə, XIX əsrdə formalaşmış və təşəkkül tapmış qaynaqlarda axtarıb tapmaq lazımdır. Bu qaynaqlar həm ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərin, Abbasqulu Ağa Bakıxanovun və Mirzə Kazım bəy kimi nadir insanların çox uğurlu yaradıcılıq fəaliyyətində öz əksini tapmış, həm də birbaşa milli-maarifçilik ideyalarının gerçəkləşməsilə bağlı olmuşdur. Azərbaycanda məhz bu dövrdə demokratik mətbuat, anadilli məktəb, dünyəvi teatr yaranaraq, milli şüurun formalaşmasına güclü təkan verdi". Azərbaycan tarixi" kitabında isə XIX əsrin birinci yarısındakı Azərbaycan mədəniyyəti haqqında geniş məlumat verilmişdir. Burada göstərilir ki, XIX yüzilliyin birinci yarısı Azərbaycanın maarif işində yeni bir dövrüdür. Zəngin mədəni irsə malik olan xalqımızın qabaqcıl ziyalıları dünya mədəniyyətinin nailiyyətlərindən bəhrələnərək, müasir mədəni nailiyyətlər və ənənələr ruhunda inkişaf edir, Azərbaycanda xalq maarifini yüksəltməklə xalqın savadlanması qayğısına qalır, yeni tipli təhsil ocaqları açmaq üçün hakim dairələrə müraciətlər edir, çox çətinliklə də olsa, öz niyyətlərinə nail olurdular.

Azərbaycan maarifçiliyinin ilk nümayəndələrindən biri də böyük maarifçi-demokrat, alim-filosof, ictimai xadim və dramaturq Mirzə Fətəli Axundov olmuşdur. XIX yüzilliyin birinci yarısında Azərbaycan təhsil ocaqları əsasən məscidlərin nəzdindəki məktəblər və mədrəsələr idi. Azərbaycanın bir sıra görkəmli maarif və mədəniyyət xadimləri məhz həmin təhsil ocaqlarında maariflənmişdilər. Azərbaycanın bir çox şəhər və kəndlərində belə təhsil ocaqları fəaliyyət göstərirdi. 1858-ci ildə Şamaxı quberniyasında 4700 nəfərin təhsil aldığı 299 məktəb və mədrəsə var idi. Onlardan 262-si kənddə, 37-si isə şəhərdə idi. Azərbaycan Rusiyaya ilhaq edildikdən sonra milli maarifçilərin səyi ilə Azərbaycan-rus məktəbləri yaradıldı. Bu tipli ilk məktəblər keçən yüzilliyin 30-cu

illərində Şuşada, Nuxada, Bakıda, Gəncədə, Şamaxıda və Naxçıvanda açılmışdı. Əsasən varlıların uşaqlarının təhsil aldığı həmin ibtidai təhsil məktəblərində rus və Azərbaycan dilləri, coğrafiya və şəriət tədris olunurdu. Sonrakı illərdə bu məktəblərdən əlavə, dörd sinifli məktəblər də açıldı. Deyilən tədris müəssisələrini açmaqda çar hökumətinin əsas məqsədi yerli inzibati idarələrdə müstəmləkə siyasətini yürütməkdə ona kömək edə biləcək tərcüməçilər - mirzələr, bir sözlə, etibarlı milli kadrlar yetişdirmək idi. XIX yüzilliyin birinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatı iki - romantik və realist cərəyan istiqamətində inkişaf edirdi. Birinci cərəyanın nümayəndələrinin əksəriyyəti feodal ideologiyası ilə bağlı idi. Realist-mütərəqqi cərəyanın nümayəndələri isə ədəbiyyatımızı ölməz əsərlərlə zənginləşdirmişlər. Bu dövr aşıq yaradıcılığında ənənəvi lirik mövzularla yanaşı, qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik motivləri, həmçinin, hakim siniflərin və müstəmləkəçilərin zülmündən şikayət də üstünlük təşkil edirdi. XIX yüzillikdə Azərbaycan mədəniyyətinin ən böyük nümayəndəsi, heç şübhəsiz ki, maarifçi-demokratik, görkəmli ictimai xadim, Azərbaycan realist ədəbiyyatının əsasını qoymuş Mirzə Fətəli Axundov olmuşdur.

M.F.Axundov Azərbaycan klassik ədəbiyyatının ənənələri ilə yaxından tanış idi, Şərqi dillərinə kamil yiyələnmişdi. O, rus ədəbiyyatı və dilini öyrənməyə də böyük əhəmiyyət vermiş, həmin dildə əsərlər də yazmışdı. M.F.Axundov Azərbaycan ədəbiyyatında dramaturgiyanın əsasını qoymuşdur. 50-ci illərdə yazdığı dram əsərlərini o dövrün güzgüsü adlandırmaq olar. [Mirzə Fətəli Axundzadənin](#) maarifçi-realist görüşləri Azərbaycan ədəbiyyatının sonrakı inkişafında müstəsna rol oynayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatından çağdaş Qərb ədəbiyyatı janrlarının – [dram](#), [roman](#), [hekayə](#), [novella](#), [povest](#), [poema](#) və s. oturuşmasına güclü təsir göstərmişdir. Onun [1850-1855](#)-ci illər arasında yaratdığı altı dram əsəri özündən sonra Yaxın və Orta Şərqi ədəbiyyatlarında ədəbi məktəb formalaşdırmışdır. Bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatını xarakterizə edən dərin etik başlanğıc, humanizm, ədalətsevərlik, səmimiyyət və doğruluq motivləri Axundzadə yaradıcılığında davam və inkişaf etdirilərək gələcək nəsillərə tövsiyə edilir.

Mirzə Fətəli Axundzadənin [Azərbaycan mədəniyyəti](#) üçün müəyyən etdiyi ədəbi-estetik inkişaf istiqaməti XIX əsrin ikinci yarısında [Seyid Əzim Şirvani \(1835-1888\)](#), [Nəcəf bəy Vəzirov \(1854-1926\)](#), [Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev \(1870-1933\)](#) kimi maarifçi-realist sənətkarların meydana çıxmasına və təkcə Azərbaycan deyil, eyni zamanda qonşu xalqların ədəbi-mədəni yüksəlişinə xidmət etməsinə səbəb oldu. Xüsusən, [Həsən bəy Zərdabi \(1837-1907\)](#) kimi təbiətşünas-alimin nəşr etdiyi çoxyönlü "Əkinçi" qəzeti ([1875-1877](#)) bu dövrdə ədəbi-mədəni həyatın coşğun inkişafına təkan verirdi. Burada özünə yer tapan bir sıra ədəbi-ictimai müzakirə və mübahisələr Azərbaycan ədəbiyyatının humanist ənənələrinin daha da möhkəmlənməsinə və inkişaf etməsinə yardım göstərirdi.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi-realist təmayüllə yanaşı, dini-didaktik poeziya da inkişaf edirdi. Bunun əsas nümayəndələri Güney Azərbaycanda yaşayıb yaradan mərsiyə şairlərindən [Raci](#), [Dilsuz](#), [Dəxil](#), [Qumri](#) və b. idi. Lakin Quzeydə gedən qabaqcıl ədəbi prosesin təsiri altında Güney sənətkarları da dünyəvi əsərlər yaratmağa meyl edirdilər. Məhəmməd Bağır Xalxalının ([1829-1900](#)) "Sələbiyyə" ("Tülkünamə"), Əbdürrəhim Talıbovun "Kitab yüklü eşşək" ([1888](#)), Zeynəlabidin Marağayinin "İbrahim bəyin səyahətnaməsi" (1892) əsərləri realist-dünyəvi ədəbiyyatın kamil örnəkləridir.

Mirzə Fətəli Axundzadənin həyat və yaradıcılığı

Mirzə Fətəli Axundov 1812-ci ildə Nuxa şəhərində anadan olmuşdur. Atası Mirzə Məhəmmədəğa və anası Nanə xanım [1814](#)-cü ildə [Təbriz](#) yaxınlığındakı [Xamnə](#) qəsəbəsinə köçmüşlər. O, 13 yaşınadək ailəsi ilə birlikdə [Cənubi Azərbaycan](#)ın müxtəlif bölgələrində yaşamışdır. [1825](#)-ci ildə anası ilə [Şəkiyə](#) qayıtmışdır. Fətəlinin ruhani olmasını istəyən anasının əmisi Axund Hacı Ələsgər [1832](#)-ci ildə onu [Gəncəyə](#) aparır. Gənc Fətəli burada məntiq və fiqh elmlərini, habelə dahi Azərbaycan şair və filosofu [Mirzə Şəfi Vazehdən](#) xəttatlıq sənətini öyrənmişdir. Lakin Mirzə Şəfinin gənc Fətəliyə təsiri bununla bitmir. Bu görüş Mirzə Fətəlinin həyat və yaradıcılığına, ümumiyyətlə, onun bir mütəfəkkir kimi formalaşmasına ciddi təsir göstərir.

Dövrünün müasir elmləri ilə maraqlanan Fətəli [1833](#)-cü ildə [Şəkiddə](#) açılmış rus məktəbinə daxil olur və bir il burada təhsil alır. [1834](#)-cü ildə o, [Tiflisə](#) getmiş, Qafqaz canişininin baş dəftərxanasında mülki işlər sahəsində Şərqi dilləri mütərcimi təyin olunmuş və ömrünün sonuna qədər bu vəzifədə çalışmışdır. [1873](#)-cü ildə ona polkovnik hərbi rütbəsi verilmişdir.

[1851](#)-ci ildə Rus Coğrafiya Cəmiyyəti Qafqaz şöbəsinə üzv seçilən Axundov sonralar Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasında tədqiqat işlərinə cəlb olunur. O, "[Əkinçi](#)" [qəzetinin](#) nəşrinə böyük əhəmiyyət vermiş, onun səhifələrində "Vəkili Milləti-Naməlum" imzası ilə məqalələr dərc etdirmişdir.

Mirzə Fətəli Axundovun qızı Nisə xanım Xanbaba xanın həyat yoldaşı olmuşdur.

Mirzə Fətəli Axundov 1878-ci ildə Tiflisdə vəfat etmiş və [Tbilisi botanika bağında](#) yerləşən müsəlman məzarlığında dəfn olunmuşdur.

M.F.Axundzadə [1850-1855](#)-ci illərdə özünün məşhur altı komediyasını yaratmaqla nəinki [Azərbaycan ədəbiyyatında](#), bütövlükdə [Balkanlardan Hindistana](#) qədərki türk-müsəlman dünyasında dramaturgiyanın əsasını qoymuşdur. Böyük ustad bu komediyalar ilə Şərqi aləmində dram yazmağın nümunəsini göstərmişdir. Bunu hər

kəs qəbul edir ki, türk-müsəlman dünyasında dramaturgiya Mirzə Fətəli Axundzadə dramaturgiyasının ənənələri işığında inkişaf etmişdir.

[Azərbaycan teatrı](#) Axundzadənin ölməz komediyaları zəminində yaranmışdır. 1873-cü ildə [Həsənbəy Zərdabi Nəcəfbəy Vəzirovla](#) birlikdə [Bakı](#) məktəblərinin birində məşhur «Hacı Qara» əsərinin tamaşasını göstərməklə Azərbaycanda, həm də ümumən türk-müsəlman aləmində teatr hərəkatının əsasını qoymuşdur. Mirzə Fətəli Axundovun komediyalarında Azərbaycan qadınlarının timsalında ilk dəfə Şərqi qadınlarının səhnə obrazları yaradılıb. XIX əsrdə teatr səhnəsində Azərbaycan qadınının səhnədə kişilərlə birlikdə gülüb danışmasını göstərmək hünər tələb edirdi. Zamanına görə bu böyük işi də Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərlərini səhnəyə çıxarmaqla Azərbaycan maarifçiləri həyata keçirməyi bacarmışlar.

M.F.Axundovun yaradıcılığı Avropa ədəbiyyatşünaslarının və teatrşünaslarının diqqətini çox tez cəlb etdi. 1852-ci ilin avqustunda Alman jurnalı *Magazin für die Literatur des Auslandes* (Xarici ədəbiyyat jurnalı) yazırdı: "Fikirləşmək olardı ki, Transqafqazın müsəlman əhalisi İslam ruhuna uyğun olaraq belə yeniliklərə (teatra) hələ uzun zaman yad qalacaqlar, lakin onların arasından qəflətən dramatik dahi meydana çıxdı, Tatar Molyeri, hansının ki, adı onun ölkəsinin sərhədlərindən kənardə da diqqətə layiqdir. O Mirzə Fətəli Axundovdur".

M.F.Axundzadə [1837](#)-ci ildə - 25 yaşında ikən «Puşkinin ölümünə Şərqi poeması»nı yazmış və dərhal da rus dilində «Moskovskiy nablyudatel» jurnalında çap etdirmişdir. O, [Aleksandr Puşkinin](#) faciəli ölümündə çarın əli olduğu üçün susmağa məcbur olmuş rus şairlərini xəcalətdən qurtarmış, Rusiya ədiblərinin vətəndaşlıq vəzifəsini yerinə yetirmişdir.

[2012](#)-ci ildə Cəfər Cabbarlı adına "Azərbaycanfilm" kinostudiyasında Mirzə Fətəli Axundovun haqqında bioqrafik bədii film çəkilmişdir. "[Sübhün səfiri](#)" adlanan filmin mütəfəkkirin 200 illik yubileyi münasibətilə ekranlara çıxmışdır.

“Hekayəti Molla İbrahimxəlil Kimyagər” əsərinin ideya və məzmunu

M.F.Axundovun ilk dram əsəri “Hekayəti - Molla İbrahimxəlil Kimyagər” komediyasıdır. Azərbaycan dramaturgiyasının da tarixi məhz bu əsərlə başlanır. “Kimyagər” eyni zamanda realist ədəbiyyatımızın xüsusən dramaturgiyamızın ilk mükəmməl əsəri hesab olunur.

Axundov bu komediyanın süjetini XIX əsrin 30-cu illərində öz doğma vətəni Nuxa şəhərində həqiqətən baş vermiş real bir hadisədən götürmüşdü. Əsərin baş qəhrəmanı Molla İbrahimxəlil də real bir şəxsiyyətdir. Bu haqda Axundov kiçik müasiri marifçi- dramaturq Rəşid bəy Əfəndiyevin ədib haqqında yazdığı xatirətində və son illərdə əldə edilmiş sənədlərdə müfəssəl məlumat verilmişdir.

Çar hökuməti Zaqafqaziyanən Rusiyaya ilhaqını başa çatdırdıqdan sonra yeni istila etdiyi torpaqlardan bir müstəmləkə xammal mənbəyi kimi istifadə etmək üçün müəyyən tədbirlər görməyə başladı. Bu məqsədlə bir qrup mütəxəssis – mühəndislər iqtisadçılar, etnoqraflar Zaqafqazyanın müxtəlif yerlərinin iqtisadi vəziyyətini, təbiətini, faydalı qazıntılarını, oradakı müxtəlif xalqların həyatını, məişətini məşğuliyyətini öyrənmək üçün ölkəyə ezam olunmuşdu. Çar məmurları Zaqafqaziyanın faydalı qazıntıları ilə xüsusən maraqlanırdı. Bu məqsədlə Qafazın dağ rayonlarına xüsusi kəşfiyyat dəstələri göndərilmişdi. Belə bir vaxtda Şəki mahalının Xaçmaz kəndindən İbrahimxəlil adlı bir nəfər Tiflisə gəlib Xaçmaz dağlarında gümüş tapılması barədə Qafqazın baş idarəsinə məlumat vermişdi. Lakin İbrahimxəlilin gəldiyi torpaq tədqiq edildikdən sonra aşkar olunmuşdur ki, onun tərkibində gümüş çox azdır. Mədən istismar üçün əlverişli deyildir. Rəşid bəy Əfəndiyevin verdiyi məlumata görə bundan sonra İbrahimxəlil Xaçmaz dağlarında çadır qrup ətrafa belə bir şeyə yaymışdır ki, o iksir vasitəsi ilə mis pulu gümüş pulaa çevirir. Bu yolla İbrahimxəlil bir qrup acgöz Şəki sakinlərini aldadıb çoxlu pul toplamış və qaçıb gizlənmişdir.

Axundov öz ilk komediyasının süjetini həmin bu fırıldaqçı İbrahimxəlilin adamları aldadıb soyması əhvalatından götürmüşdü. Lakin bu süjet üzərində o yaradıcı iş aparmış həyat həqiqətini sənət həqiqətinə çevirmişdir. Çox diqqətəlayiq hadisədir

ki, müəllif bu məzəli lətifə təsiri bağışlayan bu əhvalatın əsasında yüngül gülüş doğuran vodevil fars yazmamışdır.” Kimyagər” xalq məişətini adət- ənənələrini əks etirən adi ailə - məişət komediyası da deyildi.

Axundovun ilk dram əsəri Azərbaycan ədəbiyyatının səciyyəvi xüsusiyyətlərini real dərinədən və əlvan boylarla əks etdirən , dövrün aktual məsələlərini qaldıran , feodal cəmiyyətinin bir sıra ictimai qüsurlarını açıb göstərən və yüksək bədii məziyyətlərlə seçilən satirik komediya.Əsərdə Axunov gerilik ,ətalət və fanatizmə qarşı çıxmış ,elmi , marifi ictimai zəhməti təbliğ etmişdir. Komediyanın əsas konfliktini isə mövcud cəmiyyətin çirkin hadisələri ilə həyatın əsil mənası, böyük idealın arasında olan ziddiyətlər təşkil edir.Komediyada bu konflikt “nuxulular”ın ümumiləşmiş surətində əks olunmuşdur.

“Nuxuluların” simasında dramaturq feodal cəmiyyətin hakim imtiyazlı təbəqələrinin bədii surətini yaratmışdır. Onlar Səfər bəy- mülkədar ,Molla Salman –ruhani , Məşədi Cabbar – tacir, Ağa Zaman – ziyalı hakimdir. Onlar əsərdə satirik üslubda qələmə alınmışdır.

Axundov komediyanın birinci pərdəsində öz qəhrəmanlarının xarakterinin əsas mahiyyətini aşkar edir. Oxucu və ya tamaşaçı ilk səhnədən görür ki,cəmiyyətin imtiyazlı təbəqələrini təşkil edən , özlərini ağıllı , mərifətli , tədbirli adamlar sayan “nuxulular” nadan , geridəqalmış savadsız adamlardır. Onlar hər cür dini rəvayətlərə dərvişlərin fırıldaqlarına , yalançı kimyaya iksir vasitəsilə misi gümüşə çevirməyin mümkünlüyünə inanırlar.

Axundovşünas Nadir Məmmədov «nuxulular»ı təsvir edərkən haqlı olaraq belə bir nəticəyə gəlmişdir: «Kobud, mədəniyyətsiz, nadan, acgöz «nuxulular» Molla İbrahimxəlil və Molla Həmidlə görüşərkən özlərini mədəni, qabiliyyətli, həlim, savadlı adam kimi göstərməyə səy edirlər. «Nuxulular» xüsusən, Molla İbrahimxəlil qarşısında daha çox yaltaqlıq, ikiüzlülük edir, hər vəchlə onun rəğbətini qazanmağa can atırlar». Varlanmaq üçün hər cür alçaqlığa dözən avamlar yanında Molla İbrahimxəlil kimi savadlı bir adamın törətdiyi hoqqabazlıqlar elə dəqiq, elə inandırıcı səhnələrlə təsvir edilmişdir ki, bu islahedilməz tip oxucunun

güclü nifrətinə və qəzəbinə səbəb olur. Xalqda haqsızlığa və rəzalətə qarşı nifrət və qəzəb yaradan dramaturqun uğuru böyükdür. Avamlar mühitində özünə sığınacaq tapan, qazanc üçün «ışığı ucu» görənlər Molla İbrahimxəlil kimyəgər surəti çox dözülməz dərəcədə qəddar təsvir edilmişdir. Əsl simasını dini niqab altında gizlədən bu riyakar, mühitin avamlığından istifadə edərək daha da quduzlaşır. Öz millətinə, xalqına onun heç zərrə qədər də olsa ürəyi yanmır. Əksinə asan yolla varlanmaq həvəsi onun gözlərinə işıq gətirir, özünü hər cür sifətə salır, avamlar yanında hətta «müqəddəsliyini» sübut etmək üçün dua da oxuyur. O, «nuxulular» «meymunu yada salandan» sonra yalandan fəryad da edir, başının tükünü yolur, daxilən isə sevinir, çünki bütün işlər onun istədiyi kimi, öz qaydası ilə gedir. Hadisələri kənardan müşahidə edən avamlar isə bunun bu hərəkətlərini başa düşməkdə, ondan lazımı nəticə çıxartmaqda çox acizdirlər. Onlar bu dələduzu ifşa edib töhmətləndirmək əvəzinə, ona ürək-dirək verir, hətta sakitləşdirməyə çalışırlar: «Nuxulular – Ağa, sakit ol! Aram tut. Olacağa çarə yoxdur. İndi sizin təklifiniz nədir?». Qaranlıq mühitdə özünə sığınacaq tapıb arxayınlaşan bu qəddar məqsədinə nail olur. Onun rəzilliyi, iyrencliyi pyesin sonunda daha da qabarıq surətdə açılır. O, avam «nuxulular»ı əliboş geri qaytarıb, bir aydan sonra gəlmələrini tapşırır: «...Xudahafiz, yola düşün, gedin! Mənim xəbər göndərəcəyimə müntəzir olun! (Gedir öz çadırına başı aşağı, yavaş, öz yanında söyləyə-söyləyə), Ümid olun ki, mən sizə xəbər göndərəcəyəm. Allah qoysa o vaxtadək bir çarə taparam ki, bir də sizin üzünüzü görməyim» . Yaşadığı dövrü, həyatı üzdən deyil, dərindən, kökündən ifşa edən Mirzə Fətəli Molla İbrahimxəlili burada daha çox həddini aşmış bir cinayətkar kimi ifşa edir. O, xalqı müdafiə məqsədi güdürək mömin, bilikli alim qiyafəsilə maskalanmış Molla İbrahimxəlili səhnəyə çıxararaq, dəhşətli bir aləmi aşkar etmişdi. Belə bir aləmdə xalq öz düşməninə səhnədə əyani surətdə görərkən, hər şeyi asanlıqla anlayır, dərindən fikirləşib, dərdinə çarə aramağa başlayır. Bu cəhət dramaturqun ən böyük və ali məqsədi idi. Onun komediyaları real həyata açılmış bir pəncərə kimi xalqın istək və arzularını əks etdirir, hər kəs açıq pəncərədən hər şeyi olduğu kimi görür. Ölkədə savadsızlıq hökm sürdüyü bir şəraitdə tək-tək oxumuşların, ziyalıların baş

qaldırması rəğbətlə qarşılanmalı bir hal idi. Əsl faciə isə bu oxumuş, savadlanmış adamların xalqın maariflənməsinə, mədəni cəhətdən inkişafına kömək etmək əvəzinə, avamlığından istifadə edib onları aldatmalarıdır. Mirzə Fətəlini bütün yaradıcılığı boyu narahat edən, düşündürən bu cəhət idi. Onun bu hadisəyə nifrəti daha güclü idi. Oxumuş, özünə görə ağılı və biliyi olan, kimya elmi üzrə alim və feodal cəmiyyətin nümayəndəsi Molla İbrahimxəlil Mirzə Fətəlinin tənqid hədəfinə çevrilmişdi. Komediya tipin ifşası öz dili ilə daha qabarıq verilmişdir: «...Amma əhməq xəlq öz qərarı ki eşidirəm, hər yerdə şöhrət verir ki, mən kəşf və kəramət sahibiyəm. Hərgiz belə deyil... elmi-kimyada olan bihəsr ittilaat və tətəbbüatımın imdadı ilə ülumihikmətdən müddətlər ilə gördüyün təcarübün vasitəsilə aləmi-təbiətin əsrarını pey aparıb, iksirin tərkibinin keyfiyyətinə vaqif olmuşam... Əgərçi sair mütəarif xalqa görə bu növ şəraiti-mənəviyyə badii-nəzərdə qəribə və əcibə görünür» . Bu dələduz tipin zəif cəhətlərini yaxından duyan dramaturq onların iç üzünü öz nitqi ilə üzə çıxartmışdı. Molla İbrahimxəlil surəti hərtərəfli verilmiş, sanki rəssam fırçası ilə çəkilmiş portretdə onun xarici görkəmi də mömin, müsəlman kimi təsvir edilmişdir: «Başında əmmamə, əlində uzun təsbeh, dizi üstə oturub, ovqat oxumağa məşğuldur...». Onu bu qiyafədə görəvən avamların inamı güclənir, onlarda heç bir şübhə yeri qalmır, əsl mömin, müqəddəs və qeyri-adi bir qüvvəyə malik olan allah adamı sayırlar. «Molla İbrahimxəlil kimyagər» komediyası avamlıq və cəhalət əleyhinə yazılsa da, burada əyri yolla varlanmaq istəyən tüfeylilərin tənqidi ön plana çəkilmiş, heç nəyə yaramayan, həyatda yeri bilinməyən ünsürlər kimi damğalanmışdır. Bu tiplərin arzuları yalnız qazanmaq və külli miqdarda pul əldə etməkdir. Vətən, millət, xalq mənafeyi, dərdi onlara tamamilə yaddır. Onlar az əməklə çox gəlir əldə etmək məqsədilə vurnuxurlar, bilmədikləri, bacarmadıqları işlərə girişir, cəmiyyət tərəfindən ifşa hədəfinə çevrilərək qovulurlar. Avamlar mühitində Molla İbrahimxəlilin peyda olması şəhərdə «canlanma yaradaraq, müflisləşən tipləri sevindirir, varlanmaq ümidlərini daha da artırır. Mirzə Fətəli bu tiplərin xarakterlərini dəqiq vermək üçün onları bir yerə toplayıb, əsərin yeganə zəhmətkeş, aydın fikirli, müsbət qəhrəmanı olan, ziyalı şair Hacı Nuru ilə

üzləşdirir, onun dili ilə tüfeyli tipləri satira atəşinə tutur. Hacı Nuru komediyanın yalnız ilk pərdəsində görünmə də ifşaçı surət kimi oxucunun hafizəsində, yaddaşında dramaturqun rüporu kimi silinməz iz buraxır. Komediya cəmiyyət üçün yararsız olan mənfi tiplər, qızıl oğrusu, xalqı aldadan saxtakar ağakərimlər, qarpız suyu ilə qızdırma xəstəliyini sağaltmaq istəyən həkim ağazamanlar, xalqın var-dövlətinə qənim kəsilən savadsız molla səlmanlar, sələmə yoxsulların cibini talayan tacir məşədi cabbarlar, qaçaqçılıq və quldurluqla dinc əhaliyə əzab-əziyyət verən mülkədar səfərbəylər Hacı Nurunun dili ilə ifşa hədəfinə çevrilirlər. Hacı Nuru onları hiyləgər kimyagərin hədəfindən uzaqlaşdırmaq istəsə də, müftə qazanc əldə etməyə adət edən bu dələduzlar Molla İbrahimxəlilin toruna çox asanlıqla düşürlər. Qazanmaq eşqi ilə alışıb-yanan bu tüfeylilər, onlara «mane» olan yeganə düz danışan adamı məclisdən qovurlar: «Hacı Kərim zərgər – bu nə qələt edir, nə yava danışır? Səni kim bu məclisə çağırırdı? Nəsihət verən vəqə oldu? Görəsən, haradan bu belə filosof olubdu? Çıx get, sənin nəsihətin bizə lazım deyil!». Komediyanın yeganə müsbət surəti olan Hacı Nurunun dili ilə ifşa olunan bu tiplər, hər cür firıldaqdan çıxmış, yaltaq, ikiüzlü, dardüşüncəli insanlardır. Mirzə Fətəli bu tüfeyliləri bir məclisə yığıb, Hacı Nurunun dili ilə ifşa edib, tamaşaçıları düşündürməyə çağırır, komediya mənfi tiplərin əməllərinə qarşı gülüş yaradır. Bu gülüş xalqın qanına, malına qənim kəsilən müftəxorlara qarşı çevrilmiş kəskin satirik silahdır. Bu silah islah olunmaz, pula həris, gözləri qızmış tiplərə tuşlanmışdı. Onları doğru yola gətirmək istəyən Hacı Nuru Molla İbrahimxəlili tanımasa da, onun kələklərini tez duyur: «Molla İbrahimxəlili mən görməmişəm, amma fərasət ilə bilirəm ki, haramzadəliq pəstəhası açıbdır. Hərçənd bir neçə vaxt bundan irəli, belə ki, deyirlər o Tiflisə getmişdi, amma ona kimya qayıрмаğa kim izn verdi və kim gördü?» Hacı Nuru tək olduğu üçün səsinə səs verən olmur, nəsihətlərini anlayan bir kimsə tapılmır, nəticədə məclisdən qovulur. O, «doğru sözün acı olmasını» deyib, bu dünyada oğruların doğrular üzərində üstünlüyünü dərk edir. Xalqın acınacaqlı vəziyyətini duyan, lakin heç edə bilməyən Hacı Nuru, fəaliyyət göstərə bilmir, məclisdən uzaqlaşır. Nəhayət meydan boş qalır, Molla İbrahimxəlilə heç kim mane olmur, o da qalib görkəmdə öz «fəaliyyətini» daha da

genişləndirir. Mənfiliklərlə dolu mühiti, dələduzları, avamları, cəhaləti ifşa etmək kimi məsuliyyətli bir vəzifəni dramaturq oxucuların, tamaşaçıların öz ixtiyarına verir. Təsvir etdiyi vasitələr, həyatın gülüş obyektləri, tiplər qalereyasına müraciət cəhətdən M.F.Axundzadə N.V.Qoqola (1809-1852) daha çox yaxındır. O, rus realizm ənənələrini Azərbaycanın yerli, milli şəraitinə uyğun şəkildə yenidən qoruyub, ədəbiyyata tətbiq etmişdi. Mirzə Fətəli də N.V.Qoqol kimi dövləti çürüdən, onu məhvə doğru sürükləyən rüşvətxorluğu, oğruluğu, satqınlığı, avamlığı öz gözləri ilə görmüşdü. Hər iki yazıçı komediyaları vasitəsilə cəmiyyətin yaramaz cəhətlərini üzə çıxartmış, tamaşaçılarla birgə gülmüşdülər. XIX əsrin birinci yarısında Rusiyada tənqidi realizmin əsasını qoymuş N.V.Qoqolun yaradıcılığı bir çox yazıçılar kimi M.F.Axundzadəni də maraqlandırmışdı. «Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər» komediyasının süjeti, orada qoyulan ictimai-siyasi məsələlər N.V.Qoqolun «Müfəttiş» komediyasındakı hadisələrlə yaxından səsləşir. «Müfəttiş» çar üsul-idarəsinə qarşı tuşlanmış satirik silahdırsa, «Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər» Azərbaycanda və Yaxın Şərqdə hökm sürən zorakılığa, avamlığa, riyakarlığa, artıq çürüməkdə olan ictimai quruluşa qarşı çevrilmiş kəskin satiradır. Xlestakovu və Molla İbrahimxəlili əhatə edən hər iki mühiti avamlıq və cəhalət bürümüşdü. Hər iki komediyada ifşa hədəfi cəmiyyətin yuxarı təbəqələri, şəhərin mötəbər şəxsləridir. Onlar qazanmaq istədikləri halda aldadılır, yağışdan çıxıb yağmura düşürlər. Hər iki komediyada cəmiyyətin yaralı cəhətləri, çürüklüyü ifşa olunur, hər iki dramaturq sakit və durğun şəhərə fırldaqını (Xlestakov, Molla İbrahimxəlili) gətirməklə orada yatmışları oyadıb, «canlanma» yaradır. Tüfeyli, rüşvətxor, yaramaz və avaralar əl-ayağa düşürlər. N.V.Qoqol və M.F.Axundov da cəmiyyətdə hökm sürən mənfilikləri, həyatın zəif və çatışmayan cəhətlərini bir yerə cəmləyib onlara birlikdə gülürdü. «Müfəttiş»də müfəttişin gəlişi məktub vasitəsilə bildirilirsə, «Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər»də bu xəbəri Şeyx Salah gətirir. O, hətta bu işlərin dürüst olduğunu öz gözləri ilə gördüyünü deyir, and da içir: «...Bəli, oxuduğum haqqı, mən gözümle gördüm ki, Molla İbrahimxəlilə hər kəs sikkəli pul gətirdisə, iki çəkisi bərabəri xalis gümüş aldı, apardı» . Şeyx Salahın «bəli oxuduğum haqqı» deyə and içməsi

də tamaşaçı tərəfindən satirik tonda qarşılır. Onun oxuduğunun nə olduğu yalnız özünə aiddir. N.V.Qoqolun qəhrəmanı heç bir işin qulpundan yapışmayan, yelbeyin, axmaq tüfeylidirsə, M.F.Axundzadənin qəhrəmanı çox ağıllı, tədbirli, düşüncəli, biliklidir. Bu hiyləgər tipin əsas məqsədi avamları aldadıb pul yığıb aradan çıxmaqdır. Xlestakov təsadüf nəticəsində «məşhurlaşır»sa, Molla İbrahimxəlil əvvəlcədən düşünülmüş şəkildə hərəkət edir və varlanıb, məqsədinə nail olur. Onun məqsədi öz dili ilə, hələ «nuxulalar»ı görməmişdən əvvəl məlum olur. O, girişdiyi işi, düşdüyü mühiti, aldatdığı avamları əvvəlcədən tanıyır, ona görə də köməkçisi və şagirdi Molla Həmidə inamla deyir: «...Qərib əhməqsən, sən nuxuluları mənə tanıdırsan? Onları öldürməsən, məni görməmiş və pulları mənə verməmiş buradan getməzlər. Sənə hər necə deyirəm, elə eylə!» Xlestakov bir qarın yemək üçün cürbəcür yalanlar uydurur, pula acgözlüklə yiyələnir. Molla İbrahimxəlil isə daha hiyləgərdir, ona pul verən avamların yanında inamını daha da artırmaq üçün «xeyirxahlıq» nümayiş etdirib, pula heç əhəmiyyət vermir: «Pulları mənə nə lazım təslim etmək. Məndə hanı o qədər vaxt və fürsət ki, hər bir cüzviyyata özüm mübaşir olam. Sayın, tapşırın Molla Həmidə, otuz gündən sonra 45 genə buraya gəlin, on pud gümüşünüzü alın, aparın. Xudahafız! Günorta namazının vaxtı yetişir» . «Molla İbrahimxəlil kimyagər» komediyasında əsas məqsəd xalqı geridə saxlayan feodal münasibətlərinin ifşası, vətənə, millətə, xalqa məhəbbət, rəğbətdir. Bu komediya artıq çürüməkdə olan ictimai quruluşa qarşı çevrilmiş, vaxtında yazılmış satirik əsərdir.

NƏTİCƏ

M.F.Axundzadənin bir sənətkar kimi təkmilləşib, müstəqil realist məktəb yaratmasında ən mühüm rol oynayan cəhətlər xalqla, onun ehtiyacları ilə yaxından bağlı olması idi. Bu komediyada həyata, yaşayışa, vətənin füsunkar, göz oxşayan və gözəl təbiətinə vurğunluq, məhəbbət hissi də açıq-açıqına duyulur.

F.Axundzadə birləşən tənqidi realist kimi formalaşanda sonra belə xalqın maariflənməsi fikrini ardıcıl müdafiə edirdi. Bu yöndəki fəaliyyətini davam edərkən o, bir anlıq olsa da xalqın maariflənməsi yolundakı fəaliyyətini dayandırmırdı. O, bir yenilikçi idi, bütün həyatı, yaradıcılığı boyu geriliyə, avamlığa qarşı çıxmışdır. Bütün varlığı ilə öz xalqının yeni ruhda tərbiyə almasını, mövhumatdan uzaq olması üçün çalışmışdır. Cəmiyyətdə yaşayaraq da cəmiyyətdəki proseslərə qoşulmamağın (sənət sənət üçündür) qəti əleyhinə idi. Və xalqı üçün, milləti üçün gərəkli nəyi hesab edirdisə onu da yazırdı. Ədib çox gözəl bilirdi ki, bütün bunlar olmadan dünyanın aparıcı, inkişaf etmiş xalqları sırasına daxil olmaq, mədəni inkişafda iştirak etmək, bütün yenilikləri xalqın ruhuna köçürmək mümkün deyildir. Yaratdığı əsərlərin təşəbbüsçü ruhda olması onun nə qədər millətinin qeydinə qaldığını sübut edir və bu yolda nə qədər məhrumiyyətlər çəksə də öz yolundan, əqidəsindən dönmürdü. Çünki, əsil məslək cəfakeşi idi. Və bu yolda o, tək deyildi. Tarixin hansı dövrünə nəzər salsaq bütün həyatını xalqının maariflənməsinə həsr edən, lakin xalqı tərəfindən meyiti basdırılmayan, sağlığında "laməzhəb", "mürtəd" ləqəbi verilən Axundzadələrə, mövhumatçılar tərəfindən ələ salınıb ciyərləri vərəmlənən Sabirlərə və bu gün xalqımız üçün mənəviyyat və şəxsiyyət simvolu olan, lakin haqsız tənqidlərə məruz qalan Anarlara rast gəlmək olar. Belə insanların qiymətini zaman özü verir. Çünki, "zaman ən böyük hakimdir"., H.B.Zərdabi M.F.Axundzadəyə məktubunda yazırdı: "Elə fikirləşməyin ki, xalqın maariflənməsi bir məqalə, ya pyeslə düzələsi şeydir. Xeyr,

burda görüləsi işlər çoxdur. Bu yolda külüng vura biləcək onlarla adamın əməyi və həyatı da bu iş üçün azdır. Bəlkə Sizi belə bir şey düşündürür ki, nə üçün başqa birisi deyil, məhz siz, özü də müftə, bir quru “çox sağ ol” eşitməyə belə ümidimiz olmadan bu barədə zəhmət çəkəsiniz... Xalqın, həm də geridə qalmış avam xalqın, sənin və mənim qardaşımın maariflənməsi işinə özünü həsr edən adamı belə bir fikir yoldan qoymamalıdır. O, mükafatını öz-özünə, işini görə-görə vicdanı qarşısında duyacaqdır”. Zaman bu böyük maarifçinin necə haqlı olduğunu bu gün göstərir.

Axundzadə realizm estafetini öz sələflərindən alıb onu ədəbiyyatımızın şah metoduna çevirdi, özündən sonra zəngin irs, güclü realist ədəbi bir məktəb və inqilabçı demokratlar dəstəsi yaratdı. N.B.Vəzirov, Ə.B.Haqverdiyev, N.Nərimanov, Mirzə Cəlil məhz bu ədəbi məktəbin yetirmələri idi. Əsərlərində ziddiyyətlər doğuran bir sıra məqamlara baxmayaraq yazıçının ideyaları təkcə öz dövrü üçün deyil, bu günümüz üçün də çox aktualdır.

XIX əsr ədəbiyyatı üçün Axundzadə bədii irsi çox qiymətli dir. O, bu dövrün ən parlaq nümayəndələrindən biridi. Onun bədii irsi sonradan da araşdırılmış, əsərləri ədəbi tənqidçilər tərəfindən uzun müddət müzakirə edilmiş və bu gün də onun yaradıcılığı araşdırılmaqda davam edir. M.F.Axundzadənin bədii araşdırılardan biri də Rəsul Rza olmuşdur. Onun “Seçilmiş əsərləri” adlı beş cildlik kitabının beşinci cildində Axundzadənin həyat və yaradıcılığı, haqqında qələmə aldığı məqalələri toplanmışdır. Bu kitabda onun M.F.Axundzadə yaradıcılığına həsr etdiyi "Tənqidimiz haqqında bəzi qeydlər" məqaləsi verilmişdir. Bu məqalədə M.Fətəlinin yazıçı, dramaturq, şairliklə yanaşı ilk Azərbaycan tənqidçisi kimi ədəbi-tənqidi məqalələr yazması onun hər bir bədii əsərə düzgün, qərəzsiz, müasir nəzərlə baxması, zəif, yeniliyi olmayıb, oxucuların zövqünü oxşamayan, mənasız əsərlərə heç zaman güzəştə getməməsi haqda mülahizələrini söyləmiş və tənqidçinin bu cəsarətini alqışlamışdır. M.Fətəlinin müasir tələblərə cavab verən ədəbi-tənqidi məqalələrinin adını çəkən R.Rza onlara ayrılıqda yanaşmışdır: "Mirzə Fətəli köhnə ədəbiyyatın şərtiliyi və müasirliyi əleyhinə, obrazların

qəlizliyi və poetik vasitələrinin bəsitliyi əleyhinə çıxır. O, realist sənətin böyük carçısı idi. Bu sənətin vasitəsilə xalqı əsarət altında saxlayanları, tüfeyliləri və müftəxorları ifşa etmək, habelə tərəqqi və xalqın xoşbəxtliyi uğrunda çarpışan müsbət qəhrəmanların obrazlarını yaratmışdır" Bu məqaləsində R.Rza Mirzə Fətəlinin müasirləri ilə yaradıcılıq əlaqəsini, onlarla məktublaşmasını, bu məktublarda ədibin yeni fikirlərini də önə çəkmiş, müasir ədəbiyyata və xalqın maariflənməsinə, inkişafına mane olan cəhətləri açıqlamasını, onları aradan qaldırmaq üçün dostlarını, həmfikirlərini bu yolda mübarizəyə səsləməsini deyib, doğru nəticəyə gələrək, ədibin bu fədakarlığını müsbət hal kimi dəyərləndirirdi:

"Azərbaycan ədəbiyyatının gələcək inkişafında yeni Azərbaycan ədəbiyyatının banisi, maarifçi filosof Mirzə Fətəli Axundovun böyük təsiri olmuşdur" Kitabda "İftixarımız" adlı məqaləsində R.Rza M.Fətəlinin yaradıcılıq yoluna yenə də qısa nəzər salıb, keçdiyi mənalı həyat yolu və yazdığı əsərlər haqqında məlumat verib, onun heç vaxt unudulmayacağını, hər dövrdə müasir bir yazıçı kimi tanınıb, yad ediləcəyini deyib, fəxrlə yazırdı:

"Azərbaycan torpağının ölməz qəhrəman oğlu Mirzə Fətəlinin nəcib, humanist, bütün xalqlara, yaxşı insanlara məhəbbətlə dolu olan qəlbinin döyüntüsünü bu günümüzdə onun yeni dünya quran vətəndaşların qəlb döyüntülərində duyur, eşidirik. Bu ürəklər nəsil-nəsil, əsr-əsr döyündükcə Mirzə Fətəli yaşayacaq, gözəl gələcəyə doğru irəliləyəcəkdir" .

M.F.Axundzadənin dram əsərləri haqqında qısa məlumat verən Rəsul Rza bu əsərlərə münasibətini bildirmiş və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk səhnə əsəri olan "Hekayəti- Molla İbrahimxəlil kimyagər"(1850) komediyasına müraciət edərək, oradakı surətlərə qısa da olsa bir tənqidçi gözü ilə nəzər salaraq öz fikrini söyləmişdir. Tənqidçi həyatdakı mənfiliklərə qarşı mübarizədə, eyni zamanda, müsbət idealın təcəssümü üçün əlverişli imkanlar yaradan bu əsərdə Azərbaycan dramaturgiyası tarixində ilk müsbət, ziyalı surəti kimi qələmə alınan, işıqlı obraz və dramaturqun rüporu olan , şair Hacı Nurunun dili ilə avam, xalqın dinc həyatını korlayan, dələduz, fırıldaqçı, din pərdəsi altında gizlənib, müftə qazanc əldə etmək

istəyənlərin iç üzünün açılmasını yazıçının müsbət cəhəti, uğuru kimi dəyərləndirir. R.Rza bu məqalədə M.F.Axundzadəni bir maarifçi kimi təbliğ edir, onun əsərlərində o zamankı feodal-patriarxal Azərbaycanın, müsəlman Şərqi'nin əsas ictimai yaralarının açıqlanmasını, cəmiyyətin hakim qüvvələrini, cəsarətlə, ciddi satira atəşinə tutmasını, zəhmətkeş xalq kütlələrinin mənafeyini müdafiə edərək, onların xoşbəxt həyatı uğrunda mübarizə aparmasını və əxlaqi-təkamül ideyalarını təbliğ etməsini irəli sürmüşdür. Xalqa, onun məişətinə, həyat tərzinə, adət-ənənəsinə yaxından bələd olan, hər şeyi xalqın sadə hissləri ilə duyan", millətin dirçəlişinin, onun maariflənməsini, mədəni xalqlar səviyyəsinə yüksəlməsini, azad, fərvan həyata nail olmasını arzulayan Mirzə Fətəlini Rəsul Rza məqalələrində haqlı olaraq xalqın əsl sənətkarı, yazıçısı, yol göstərəni, ilk Azərbaycan dramaturqu, realist bədii nəsrin, yeni müasir ruhlu ədəbiyyatın yaradıcısı kimi təhlil etmiş, ona çox ehtiram və hörmətlə yanaşmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat :

1. Rəsul Rza “Seçilmiş əsərləri” V cild Azərənəşr ,Bakı 2002. Səh.106
2. Rəsul Rza “Mənim fikrimcə” məqaləsi , Azərənəşr, Bakı 1967. Səh. 85
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi IV cild “Elm” nəşriyyatı Bakı 2011
- 4.M.Qasimov “Mirzə Fətəli Axundov və XIX əsr inq